

CUMHURİYET DÖNEMİ KÜTAHYA ÇİNİ VE KERAMİK SANATI

Faruk ŞAHİN

A — Cumhuriyet Dönemi Kütahya Çini ve Keramik Sanatına Giriş :

Türk toplumlarının, geleneksel el sanatları içinde yer alan çini¹ ve keramik² sanatı, köklü bir geçmişe sahiptir. Bu sanat dalı, Türk toplumlarında sürekli bir gelişimle Selçuklular ve Osmanlılar devrinden günümüze kadar ulaşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde, 14. yy. dan başlayarak İznik ve Kütahya'da³ yoğunlaşan bu sanat faaliyeti, İznik'te 16. yy. sonunda son bulmuş, Kütahya'da ise günümüze kadar ulaşmıştır.

İznik'te 16. yy. sonunda kapanan çini ve keramik üretiminin sonucu, Kütahya Anadolu'nun ve Osmanlı İmparatorluğunun tek seramik merkezi olarak kalmıştır. 16. yy. sonu, 20. yy. başı Kütahya çini ve keramikleri, yurt içi yurt dışı müze ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır⁴. Osmanlı Türk çini ve keramik sanatı hakkında ya-

1 Çini. Günümüzde, Kütahya'da özel hamur reçetesi ile üretilen seramik mamulata verilen isimdir. Bu yazıdaki karşılığı, mimaride duvar kaplaması olarak kullanılan kare, dikdörtgen, altıgen, üçgen formlu bir yüzü dekorlu ve sırlı seramiktir.

2 Keramik. Özel hamur ile hazırlanmış, mutfak seramikleri için kullanılmıştır.

3 Kütahya çini ve keramik sanatı, bundan üç dört yıl öncesine kadar seramik literatüründe 15. yy. mavi-beyaz keramikleri ile başlatılmakta idi. Fakat 14. yy. sonuna ait, Milet-İşi adı verilen İlk Devir Osmanlı keramiklerinin de Kütahya'da yapıldığı kanıtlanmıştır.

4 Kütahya seramiklerinin bulunduğu müzeler; Londra, Victoria and Albert Museum Atina, Benaki Museum, Dusseldorf, Hetjens Museum, Londra, British Museum, Ashmolean Museum, Kahire Müzesi, Horsham Godman, Gulbenkyan koleksiyonları, İstanbul, Çinili köşk, İznik ve Kütahya müzeleri.

pılan araştırmalar, kazılar ve yayınlar Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmıř⁵, fakat Kütahya çini ve keramik sanatı konusu kısmen ele alınmıřtır⁶. Cumhuriyet dönemi Kütahya çini ve keramikleri konusunda ise araştırma, kazı ve yayınlar yok denecek kadar azdır⁷. 1905 Yılında Kütahya Valisi Fuat Paşa, merkeze gönderdiği raporda,⁸, Hacı Minasyan ve Hafız Mehmet Emin Efendi'nin⁹ Atelyelerinin kapanmak üzere olduğunu belirtmektedir. Raporda belirtilen bu atelyeler kapanma tehlikesi atlatmıř¹⁰ 1915 yıllarına kadar devam etmiştir. Hacı Minas'ın atelyesi isim değişikliği ile devam etmiştir. Hafız Mehmet Emin Efendi'nin atelyesi ise 1920 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Hafız Mehmet Emin Efendi, bu sanat kolunda usta-çırak ilişkisi içinde yetişmiş, Cumhuriyet dönemi Kütahya çini ve keramik sanatının, sanat ve fikir öncülüğünü yapan şahsiyeti olmuştur. Bu dönemin diğer bir öncüsü de Hacı Alizade Hacı Etem¹¹ oğlu Mehmet Çini'dir. Mehmet Çini 1908-1915 yılları arasında Kütahya azınlıklarından olup, çini ve keramik üreticisi olan Kospik Kalos ve Nurcancanyan'la kapital ortaklığı yapmıştır.

Cumhuriyet öncesi dönemde, Kütahya çini ve keramik faaliyetlerinde durgunluk göze çarpmaktadır. Bu durgunluk, Osmanlı İmparatorluğunun çökmekte olan sosyo-ekonomik durumundan kaynaklanmaktadır. 1920 yi izleyen yıllar, Cumhuriyet dönemine geçiş yıllarıdır. Bu dönemde, Anadolu'da siyasi birlik ve bütünlük

5 Daha geniş bilgi için bakınız «Kaynaklar».

6 Batı ve Türk seramik literatüründe, Kütahya çini ve keramiklerine kısmen değinilmiştir. Bu konuda başlıca yayınlar : Oktay Aslanapa, *Osmanlılar devrinde Kütahya çinileri*, 1949. İstanbul. şerare Yetkin, «Kütahya dışındaki Kütahya çinileri ile süslü eserler» *Atatürk'ün doğumunun 100. yılına armağan Kütahya*. Sayfa : 82-110. İstanbul. 1981-1982. Mansur Atalay, *Kütahya çinicilik sanayiinin incelenmesi*. Eskişehir. 1983. sayılabilir.

7 Kütahya çini ve keramikleri konusunda makaleler. Bakınız «Kaynaklar» Faruk şahin.

8 Fuat Paşa 1893-1908 yılları arasında, Kütahya Mutasarrıfı olarak görev yapmıştır.

9 Oktay Aslanapa : *Osmanlılar Devrinde Kütahya çinileri*. Sayfa : 113. İstanbul 1949.

10 Atelyelerin kapanması söz konusu olmamıştır. Sadece üretim kapasitesi düşmüştür.

11 Hacı Alizade Etem Bey, 1909-1910 yılları arasında Kütahya Belediye Başkanlığı yapmıştır.

sağlama çalışmalarının yanı sıra, ekonomik bağımsızlığın kazanılmasının çabaları ve belirtilerinin gözlemlendiği dönemdir. Kısacası Anadolu insanının yeniden derleniş, toplanış dönemidir. Bu canlılık ve gelişmeler, kaybolmaya yüz tutmuş olan Kütahya çini ve keramik sanatında da kendini göstermiştir.

B — Cumhuriyet Dönemi Kütahya Çini ve Keramik Sanatı :

1 — 1920-1930 Dönemi :

1920 ve bunu izleyen yıllar Türkiye'de uluşal anonim şirketlerin çok sayıda görüldüğü dönemdir. 1924 de Kütahya'da Nuri Conker¹² aracılığı ile Nuri (paşa) Killigil, Hamdi Halid, Gıyas Bey ve Salih Bey'den oluşan müteşebbis heyet, sanayii Maadin Bankası desteğinde Kütahya çinicilik T.A.ř. kurma faaliyetlerine geçmiřtir¹³. Fabrika sahası bulunmuř¹⁴ fırın ve diğer fabrikanın iş birimlerinin tesisi için geçecek süre içinde, Hakkı Çinicioğlu'na ait atelyede, Mehmet çini Müdür muavini ve ustabaşı olarak, biri erkek diğer bayan, iki Alman seramik uzmanı ile çini ve keramik çalışmaları sürdürülmüştür. şirket kurucuları, aynı yıl fikir değiştirerek, Kütahya kiremit ve tuğla sanayini kurmuşlardır. Böylece kurulması planlanan şirket, 1925 yılı başlarında kapanmıştır. 1922 yılında Hafız Mehmet Emin'in vefatı sonucu, Hakkı Çinicioğlu yönetimine geçen atelyede, bu şirket adına yapılan üretimde, daha çok mutfak seramikleri (tabak, fincan, kâse, çaydanlık, irili ufaklı kavanozlar) hazırlanmış, bu keramikler Kütahya motif ve renkleri ile dekore edilmiştir.

Kütahya çini ve keramik teknolojisine çok parçalı alçı kalıp ve döküm çamuru, ilk defa bu yıllarda girmiřtir¹⁵.

Bu kuruluş adına üretilen keramiklerin arkasında veya ayaklarında, stampa ile basılmış Osmanlıca «Kütahya» ve «Nuri» ibareleri okunur. şirket müdürü olarak görev yapan Nuri (Paşa) Killigil daha sonra İstanbul Sütluçe'de bir çini ve keramik fabrikası kur-

12 Nuri Conker Cumhuriyet Dönemi 2. Dönem Kütahya milletvekilidir.

13 Ahmet şahin ve Mustafa Yeşil Beyle yapılan görüşmeler.

14 Bu günkü şehir stadyumunun bulunduğu yer.

15 Ahmet şahin bu fabrikada desinatör olarak çalışmıştır.

muş ise de, bu kuruluş kısa ömürlü olmuştur¹⁶. 1922 yılında girişimci karaktere sahip olan Hacı Nafiz'in Rifat Bey, (Sırrızade Rifat) Şark Çini fabrikasını kurmuş, bu fabrikada Kütahya çini ve keramik teknolojisine devrinin yeniliklerini getirerek üretim gerçekleştirmiştir. Bu teknolojik yenilikler, Macar asıllı Alman Hans'la¹⁷ gerçekleştirilmiştir. Rifat bey, Hans'ı Kütahya'ya davet ederek iki sene mukaveleli olarak görevlendirmiştir.

Bu atelyede kömürle çalışan motorlarla, boya ve sır öğütücülere (duble) filter pres kurulmuştur. O güne kadar çamur tornasında, el ile şekillendirilen tabak ve çanaklar, alçı teksir kalıpları ve şablonla yapılmaya başlanmıştır.

İlk defa mekanik pres kurularak, bir grup çini yapımı da gerçekleştirilmiştir. Kütahya çini ve keramiklerinin masse reçetesine ilk defa tebeşir ilave edilmiş, Başören Köyünden temin edilen Opal Kuars, masse ve sır reçetesinde kullanılmıştır. Hans, boya ve sır reçeteleri üzerinde uzun bir araştırma ve uygulama sürdürmüştü¹⁸, öğütülmüş sır içine serbest kurşun oksiti katarak kullanmıştır. Almanya'dan bir parti ateş tuğlası ithal edilerek, İtalyan asıllı fırın ustaları tarafından, geleneksel Kütahya tipi fırınlardan farklı yapıda, büyük bir fırın inşa edilmiş ise de başarılı sonuç alınamamıştır. Kütahya çini ve keramik sanatında açık pişirim yapılır iken, ateş tuğlası kırıkları ile kaset yapımı gerçekleştirilmiş ve kapalı pişirim sistemi getirilmiştir.

Şark çini fabrikası, dönemin modern teknolojisini kullanarak üretim yapan, Cumhuriyet dönemi Kütahya çini ve keramik sanatı tarihindeki ilk büyük kuruluş olmuş ve 1925 senesine kadar faaliyetini sürdürebilmiştir. Kurtuluş savaşı sonrası azınlıkların Anadolu'yu terk etmeleri sonucu, Kütahya çini ve keramik sanatında, dekorda (boya ve tahrir) çalışacak eleman sorunu ortaya çıkmış ve bu sorun güçlükle çözümlenebilmiştir¹⁹

16 Ahmet Şahin Beyle yapılan görüşmeler.

17 Ahmet Şahin, Hans'la birlikte sözleşmeli olarak iki yıl süre ile çalışmıştır.

18 Ahmet Şahin Beyle yapılan görüşmeler.

19 Boya ve tahrir işlerinde çalışacak, kadın ve kız bulunmayınca atelye sahipleri eşlerini ve kızlarını bu iş kolunda çalıştırmışlardır.

1920 yılı başlarında Kütahya çini ve keramikleri iki atelyenin ürünleri şeklinde görülmektedir. 1925-1927 yıllarında Hakkı Çinicioğlu, Sami Özçini ile ortaklık kurmuş üretim gerçekleştirilmiştir. Aynı yıllar arasında Mehmet çini, «Azim ve Sebat Çini fabrikası»nda çalışmalarını «Azim Çini» adı altında yürütmüştür. 1927 yılında, Hakkı Çinicioğlu-Sami Özçini ortaklığından, Sami Özçini ayrılarak, Hakkı Çinicioğlu-Ahmet Şahin²⁰ ortaklığı doğmuştur. Bu ortaklık, 1942 yılına kadar devam etmiştir.

1920-1930 döneminde Kütahya çini ve keramik sanatı, beş üretim merkezinden desteklenmiş ve çiniden fazla keramik üretilmiştir. Bu keramikler form olarak irili ufaklı tabak, çanak, derin kâseler, çeşitli boyda vazolar, saksılar ve gündelik kullanım keramikleridir. Üretilen çiniler mimariden fazla, küçük yazı levhaları, masa ve ayna çinileridir. Bu çinilerin hamuru, reçete olarak : Kundukviran Kaolini 8. Kundukviran kumu 4. Maya 2. birimdir²¹. Çini ve keramiklerde belirtilen bu hamur yapısının Pembe-Beyaz rengini kapatmak amacı ile astar kullanılmıştır²². Kullanılan renkler kobalt mavisi ve tonları, sarı, yeşil, firuze, siyah, kırmızı ve mordur. Bu renkler sıraltına uygulanmıştır. Kütahya çini ve keramik sanatında kullanılan sır reçetesi, hiç değişmeden uzun yıllar devam etmiştir. Bu sır reçetesi; Sülyen 20. Kvers 20. Soda 7. Cam 5. birimdir. Bu reçetede belirtilen sır, beyaz, şeffaf, parlak sırdır. Bu sıranın lacivert, sarı, firuze renkte olanları hazırlanmış, bir grup çini ve keramikte uygulanmıştır. 1920-1930 dönemi çini ve keramiklerinin sırları iri çatlaklıdır (Şahtar). Bu dönemin ürünlerinde kullanılan desenler, Hafız Mehmet Emin Efendi'nin hazırlatmış olduğu desenlerdir. Bunların yanı sıra serbest fırça ile yapılan «Tek Kalem»²³ ismi verilen dekor şekli de görülür.

20 Ahmet Şahin, Hakkı Çinicioğlu'nun babası Hafız Mehmet Emin Efendi'nin atelyesinde çirak olarak bu sanat kolunda çalışmaya başlamış, kalfalık ve ustalık döneminde de bu atelyede bulunmuştur.

21 Arşivimde bulunan, 1920-1921 yıllarına ait olduğu sanılan, kim tarafından hazırlandığı belirtilmeyen, Osmanlıca yazılmış not defterinden alınmıştır.

22 Astar, beyaz olmayan hamur rengini kapatır ve boyaların net tonlarının uygulanmasında yardımcı olur.

23 Tek Kalem : Kütahya çini ve keramiklerinin serbest fırça ile bir örneğe bağlı kalmaksızın yapılan desenlere verdiği isimdir.

2 — 1930-1940 Dönemi :

Bu dönemde, Kütahya çini ve keramik sanatında görülen durgunluk, bütün dünyayı etkisine alan ekonomik krizle açıklanabilir. Bu dönemde, sadece iki atelye açılmıştır. Bunlardan biri; Sami Özçini-Ahmet Elifoğlu ortaklığıdır. Ahmet Şahin-Ali Özker, Mehmet Çini-Hakkı Çinicioğlu ortaklıkları da görülmektedir²⁴. Bu ekonomik kriz devresinde, Kütahyalı çini ve keramik ustaları, ortaklıklarla çalışma imkanı bulabilmişlerdir.

1934 yılında, tamamen mali kriz içine giren Kütahyalı çini ve keramik sanatçıları, üretim için gerekli hammaddeleri para ile satın alamaz duruma gelmişler sır reçetesinde kullanılan kurşun oksiti (Sülyen) kendileri imal yoluna gitmişlerdir²⁵.

1935-1936 yılında, Kütahya çini ve keramikleri Mısır'a ihraç edilmiş, Faut Bey²⁶ isimli Mısırlı zat Ramazan Erginer'i Mısır'a götürerek, fırın kurdurmak ve imalata geçmek istemiş ise de başarılı olamamıştır.

Bu dönemlerde, II. Dünya savaşı nedeni ile Avrupa'dan porselen ithalatı kesilir, bunun üzerine yurt içi porselen ihtiyacını karşılamak amacı ile Mehmet Çini masse reçetesi içine sır katarak, Hakkı Çinicioğlu ise hamur karışımına pegmatit katarak porselen özelliğinde yemek tabağı, fincan, çaydanlık gibi mutfak keramigi üretirler. Bu senelerin diğer bir üretim şekli, tek renk sırlı mutfak keramikleridir. Bu üretim iç pazarlarda tüketilmiştir.

1935 yılında, Sami Özçini ile Ahmet Elifoğlu, Dümbüldek toprağını bularak bunu çini ve keramik yapımında kullanmışlardır. Bu dönemde, bazı çini ve keramik atelyeleri bir önceki dönemin pembe-beyaz hamurunu kullanır iken, bir kısmı da Kundukviran kaolini yerine, Dümbüldek toprağı katılan hamurla çalışmıştır. Bu hamur yapısı, beyaz olduğu için astar kullanılmamıştır.

24 Ahmet Şahin, Hakkı Çinicioğlu ortaklığı 1942 yılına kadar sürmüştür.

25 Ham kurşun geniş saç tavalarda veya bu iş için özel hazırlanmış fırınlarda eritilerek, hava ile oksitlenmesi sağlanmış ve «Mürdesenk» adı verilen kurşunoksit elde edilmiştir.

26 Ahmet Şahin ile yapılan görüşmeler.

Bu dönemde, Kütahya'lı çini ve keramik yapımcıları geleneksel formlarda üretim gerçekleştirmişlerdir. Üretilen çini ve keramiklerde, önceki dönemin renkleri kullanılarak, aynı sır reçetesi uygulanmıştır. Kundukviran kaolini ile yapılanlarda sır çatlağı görülmekte, Dümbüldek toprağı ile yapılanlarda ise görülmemektedir. Bu dönem üretimi olan çini ve keramiklerin desenleri, Hafız Emin Efendi'nin eski desenleridir. Bundan başka eklektik özellikte bazı desenlerin de uygulandığı görülür.

1926-1930 arası, Mehmet Çini-Hakkı Çinicioğlu ortaklığındaki atelyede, çini ve keramik desenleri hazırlayıcısı olarak, Hasan Özkurt görülmektedir. Hasan Özkurt, çeşitli kaynaklardan faydalanarak adapte ettiği desenleri²⁷, çini ve keramik üzerinde uygulamıştır. Hasan Özkurt'un hazırladığı keramik desenlerinde, Selçuklu ahşap ve taş işçiliği desen esprisi yanında, «İspanya, Elhamra Sarayı» nakışlarının esprisi görülmektedir. Kütahya Keramik sanatında «Elhamra Vazo» adı verilen iki kulplu vazo formunu ve desenlerini hazırlayan kişidir²⁸. Aynı şahıs, Atatürk'e hediye edilen bir çift vazunun desenini hazırlayarak uygulamıştır²⁹.

Hasan Özkurt, Kütahya çini ve keramik sanatında ilk defa, pergel ile tabak kenarlarının çizimini getirmiştir. (Bundan önce tabak kenarlarındaki daireler, elle çizilmekte idi). 1930-1936 yılları arasında, Kütahya çini ve keramik sanatında çalışmalar yapan bu zat, 1939 Erzincan depreminde vefat etmiştir³⁰. 1938 yılında, İzmir sergisinde Kütahya çinileri ve keramikleri sergilenmiş ve çinilerle dekore edilen bir çeşme yapılmıştır³¹.

3 — 1940-1950 Dönemi :

1940 yıllarında, Kütahya çini ve keramik sanatında belirli bir hareketlilik göze çarpar. 1940 lı yıllardaki bu hareketlilik bir rastlantı değildir. II. Dünya savaşının sürdüğü yıllarda Türk İthalatı, iç ve dış ticari koşullar nedeni ile, geniş ölçüde kısıtlanmıştır. Yurt

27 Hasan Öztürk, Fenni Mimari-i Osmanî isimli kitaptan faydalanmıştır.

28 Ahmet Şahin'den alınan bilgiler.

29 Vedat Çinicioğlu ve Mustafa Yeşil Beyden alınan bilgiler.

30 Ahmet Şahin ile yapılan görüşmeler.

31 Vedat Çinicioğlu'ndan alınan bilgiler.

içinde artan çini ve keramik isteği sonucu, Kütahya çini ve keramik atelyeleri çoğalmıştır. Bu kurulan atelyeler genellikle iki ortaklı kuruluşlar şeklinde görülür.

Bu dönemde, Sami Özçini-Ahmet Elifoğlu ortaklığı, Ahmet Elifoğlu'nun ayrılması ile sonuçlanmış, Ahmet Elifoğlu 1939-1945 yılları arasında bağımsız çalışmaya başlamıştır. Ahmet Şahin-Ali Özker ortaklığı 1942 ye kadar sürmüştür. Hakkı Çinicioğlu, 1930-1942 yılları arasında Mehmet Çini ile birlikte çalışmış 1942 yılında Mehmet Çini'nin ayrılması ile «Metin Çini» fabrikası adıyla müstakil faaliyet göstermiştir.

Bu dönemde çini ve keramik yapımında kullanılan hamur reçetesi : Dömbüldek toprağı 50. Tebeşir 15. Maya 25. Kuars 15. Mihalıççık kili 5. birim olarak belirlenir³². Bu devre çini ve keramiklerinde, önceki dönemlerde kullanılan sır reçetesi kullanılmış çok renkli sır altı çini ve keramikler yapılmıştır.

Önceki yılların çini ve keramiklerinde görülen sır çatlakları, bu dönem mamulatlarında görülmez. Üretilen çini ve keramik formları, önceki dönemlerin formlarının zenginleşmiş ve olgunlaşmış şekilleridir. Bu dönemde Kütahya'da üretilen çini ve keramikler çok sayıda alıcı bulmuştur. Dönemin çini ve keramiklerinde görülen desenlerin bir kısmı, önceki dönemlerin desenleridir, bir kısmı da Hasan Özkurt, Ahmet Şahin ve Ahmet Gürel tarafından hazırlanmıştır.

4 — 1950-1960 Dönemi :

Türkiye 1950 yılı başlarına, dünya savaşının dışında kalmış olmanın avantajı ile girer. Fakat savaş sonrası, ithalatta kısıtlamalar kaldırılmış, porselen ithalatı açılmış daha önceki yıllarda görülen Kütahya çini ve keramiğine olan talep önemini yitirmiştir. Bunun bir yansıması da, Kütahya'da 1950-1955 li yıllarda üç çini ve keramik atelyesinin kapanmasıdır, denilebilir.

32 Dömbüldek toprağını 1935 yılında Ahmet Elifoğlu ile Sami Özçini bularak bunu çini ve keramik yapımında kullanmayı başarmışlardır.

Bu dönemin ikinci yarısından itibaren Mehmet Çini ve Hakkı Çinicioğlu atelyelerinden yetişen elemanların ortaklık temeline dayalı olarak, küçük çini ve keramik işletmeleri açtığı gözlemlenebilir : Halit Balaban-Mehmet Üstünkaya³³ «Öz çini», Kadir Alım - Aliosman Özleblebici «Güven Çini», Hakkı Sivaslıgil-Himmet Sandıkçioğlu «Özen Çini», Ali Ateş «Ateş Çini» Ahmet Gürel «Selçuk Çini» gibi³⁴...

Kütahya çini ve keramik atelyelerinde, bu dönemin üretimi ile geçen dönemlerin üretimi arasında bariz farklar görülmektedir. Sadece, geleneksel Kütahya keramik formlarında, belirli bir gelişme gözlemlenebilir.

Çini ve keramik hamuru reçetesi : Bir önceki dönemin Dömbüldek toprağı bulunan reçetesidir. Astar kullanımı yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Çini ve keramik bezemesinde, önceki dönemlerde kullanılan renkler kullanılmıştır. Bunun üzerine parlak, şeffaf, beyaz sır uygulanmıştır. Sır çatlaklarına rastlanmaz ise de sır kalınlığı bir önceki döneme oranla oldukça fazladır³⁵.

1957-1960 yılları arasında Kütahya Valiliğince Kütahya Endüstri Meslek Lisesinde (Erkek Sanat Enstitüsü) Ahmet Şahin tarafından «Çinicilik Kursu» düzenlenmiş ve üretim gerçekleştirilmiştir³⁶. Bu dönemin çini ve keramik desenleri Ahmet Şahin-Ahmet Gürel ve Mahmut Akok tarafından hazırlanmış, eski desenler de uygulanmıştır. 1958 yılında Ankara Maltepe Camii Kütahya çinileri ile dekore edilmiştir.

33 Bu ortaklıkta, Halit Balaban kapital ve yer sahibi olarak belirir.

34 Ahmet Gürel 1940 yılından itibaren Mehmet Çini atelyesinde çalışmalarına başlamış, 1955 yılında bu fabrikadan ayrılarak «Selçuk Çini» atelyesini açmıştır. 1978 yılından itibaren de, Kütahya Porselen'de, porselen desenlerini hazırlamaktadır.

35 Sır reçetesi içindeki fritlenmiş kurşunoksitten başka, sır içine serbest olarak sülyen katılmış, bunun sonucu olarak, sır kalınlaşmış ve sarı renk almıştır.

36 Düzenlenen bu kurs üç seneden fazla sürmüştü, bu sanat kolunda yeni elemanlar kazandırılmıştır.

5 — 1960-1970 Dönemi :

Bu dönemde Kütahya çini ve keramik atelyeleri, bir önceki dönemin faaliyetlerini sürdürmüştür. Açılan atelye sayısı 5 kadardır. Enver Ertan-Ahmet Kerkük «Süsler Çini» den ayrılarak «Elhamra Çini», Ali Kolduğaç-Sait Ağın «Uygun Çini», Fuat Tuzcu «Atlas Seramik»i kurmuş, Ali Özker İhsan Özdeğer'e «Süsler Çini»yi devretmiştir.

Bu dönemin bariz karakteri, geleneksel Kütahya çini ve keramiklerinden ayrılan kırmızı çömlekçi kili kullanarak keramik üretimi yapan «Atlas» ve «Selçuk Çini» atelyelerinin kurulmasıdır.

Selçuk çini atelyesinde kırmızı hamur üzerine sır üstü boya- larla, klasik çini ve keramik motifleri ile dekore edilen üretim şekli görülür. Atlas seramik atelyesinde üretilen keramikler aynı hamur reçetesinde olup, renkli sırlarla modern seramikler paralelinde keramikler üretilmiştir. Diğer çini ve keramik üreticileri, geleneksel hamur reçetesini ve sır reçetesini kullanarak, önceki dönemlerin keramik formlarını tekrarlamışlardır. Çiniler ise mekanik ve hidrolik preslerde çelik kalıplar içinde üretilmeye başlanmıştır. Kullanılan renkler önceki dönemlerde kullanılan renklerin aynısıdır. Bu dönemin çini ve keramik desenlerinin hazırlayıcıları, Ahmet Şahin, Ahmet Gürel, Mahmut Akok ve Hakkı Ermumcu'dur. Bir kısım eski desenlerin de uygulanmış olduğu dikkati çeker.

1962 yılında, Ahmet Gürel Almanya'dan elektrikli seramik fırını ithal ederek sır üstü ve altın yıldız tekniklerini, Kütahya çini ve keramiklerinde uygulamıştır. 1965 yılında, 1942 de Mehmet Çini ve oğullarının «Azim Çini Fabrikası» büyük bir yangın geçirmiştir. 1966 da Kütahya Belediyesi salonlarında «Kütahya Çinileri» adı ile sergi düzenlenmiştir. 1960-1970 döneminde Kütahya çinileri ile restore veya dekore edilen, yurt içi ve yurt dışında 25 kadar mimari eser bulunmaktadır. Bunlar arasında İznik Yeşil Camii minaresi, Kudüs Kubbet-üs Sahra, Konya Mevlana türbesi, İzmir yalı (Konak) Camii, Washington Camii'ni sayabiliriz³⁷.

³⁷ Konak Camii çinilerini yapan Hafız Mehmet Emin Efendi'dir. 1964 yılında bu çiniler, Metin Çini Fabrikası tarafından yeniden restore edilir.

6 — 1970-1980 Dönemi :

Cumhuriyet dönemi Kütahya çini ve keramik sanatının en parlak dönemidir. Yurt içinde ve yurt dışında el işlerine, özellikle seramik sanatına duyulan ilginin arttığı dönemdir. Kütahya'da çini ve keramik üreten atelyelerin de bu dönemde hızla arttığı gözlemlenebilir.

Bu yeni açılan atelyeler usta elemanı, önceki dönemlerde yetişenlerle sağlamıştır. Bir kısım ana para sahipleri ile de bu iş konusunda gerekli usta ve elemanı sağlayarak yeni üretim birimleri açılmıştır.

Bu dönem Kütahya çini ve keramik atelyelerinde, bazı küçük teknolojik yenilikler gerçekleştirilmiştir. Bu teknolojik değişiklik, çini ve keramik hamurunu hazırlama işleminde görülür. Bundan, başka, çamur tornalarına elektrik motorları adapte edilerek, ayak gücü yerine motor gücü ile hareket sağlanmıştır. Bazı atelyelerde, boya ve sır öğütmek amacı ile elektrik motorlu öğütücüler kullanılmıştır. Çini ve keramik üretiminde kullanılan hamur, önceki yılların geleneksel hamurudur. Bu üretimde, gene aynı sır reçetesi kullanılmıştır. Çini ve keramiklerde kullanılan renkler, geleneksel renklerdir.

Çini ve keramik bezemesinde kullanılan desenler, Ahmet Şahin, Ahmet Gürel, Hakkı Ermumcu, Mahmut Akok tarafından hazırlanmış bunun yanında, eski desenler de uygulanmıştır. Cumhuriyetin 50. yılını kutladığımız 1973 yılında, Kütahya Güzel Sanatlar Galerisinde, 1975 de de Ankara Güzel Sanatlar Galerisinde «Kütahya Çinileri Sergisi» açılmıştır.

Bu dönemin ikinci yarısından sonra ortaya çıkan kooperatifleşme olgusu, Kütahya çini ve keramik sanatı açısından yeni bir gelişme basamağıdır. 1974 yılında «Sınırlı Sorumlu Kütahya Çiniciliğini Kalkındırma Kooperatifi» adı ile bir kooperatif kurulmuş, 1978 yılında Kütahya çini ve keramik sanatının ihtiyacı olan hammaddeyi sağlamak, gerekli modern teknolojiyi kurmak amacı ile Federal Alman Cumhuriyeti, İktisadi İş birliği Bakanlığının fonundan faydalanılarak Kütahya Çini-Koop tesisleri kurulmuştur. 1975 yılında Koç vakfı tarafından finanse edilen, Prof. Muhsin Demironat'ın

yürüttüğü «Desen geliştirme kursu» iki ay süreyle devam etmiştir. 1976-1977 yıllarında Çini-Koop, Prof. Hakkı İzet yönetiminde «Kütahya çini desenleri kursu»nu açmış kurs sonucu hazırlanan 100 kadar çini ve keramik deseni, Kütahya atelyelerinde uygulanmak üzere dağıtılmıştır. 1978-1979 öğretim yılında, Okul Müdürü Âdil Özkan tarafından Fatih Lisesinde «Çinicilik Dersi» seçmeli ders olarak konulmuş ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilmiştir.

1975 yılından itibaren başlayan olumlu gelişmeler, Kütahya çini ve keramik sanatına yeni bir canlılık getirmiştir. Düzenlenen eğitim faaliyetleri ve kurslar sonucu, önceki dönemlerde görülen çini ve keramik desenleri, yerini yenilerine bırakmıştır. Bu dönem sonuna doğru, bir çini ve keramik atelyesi ile bağımlı çalışan, 25 kadar eleman kazandırılmıştır. 1975 yılından itibaren, Kütahya çini ve keramik atelyelerinde kullanılan hamur ve sır geleneksel hamur ve sır olup değişmemiştir.

Bu hamur ve sır reçetesi ile, kobalt mavisi tonları, firuze, yeşil, sarı, siyah, kırmızı, mangan moru renkleri kullanılmıştır. Bu renk skalasında, bazı renklerin değişik tonları ile geleneksel Türk çini ve keramik sanatı renklerinden uzaklaştığı görülmektedir ki bunun sebebi : 1975 yılından sonra Avrupa'dan özellikle Almanya, Avusturya ile İngiltere'den seramik boyalarının ithal edilmesidir.

1978 yılı sonlarından itibaren bazı çini ve keramik atelyelerinde, seri üretim tekniği olan elek baskı tekniği ile uygulamalar görülmektedir.

1979 yılında, bazı atelyelerin Avusturya'dan alkali karakterli sır ithal ettikleri bilinmektedir. Fakat bu sır ile başarılı uygulamalar yapılamamıştır³⁸. Dönemin bir başka özelliği de, elektrikli seramik fırınlarının yaygınlaşmaya başlamasıdır. Fakat bu fırınlarla seri üretim gerçekleştirilememiştir. 1970-1980 döneminde Kütahya çinileri ile 250 ye yakın yurt içi mimari eser restore ve dekore edilmiştir.

38 Avusturya'dan ithal edilen bu sır, birkaç atelyede çini ve keramiklere uygulanmış ise de hamur yapısı ile sır yapısı uyumadığı için, çatlaklar ve boya kavlamaları görülmüştür.

7 — 1980-1983 Dönemi :

Bir önceki dönemin, çini ve keramik faaliyetlerinin daha güçlenerek devam ettiği dönemdir. Kütahya çini ve keramikleri, yurt içinde ve yurt dışında özellikle Avrupa ülkeleri ile Ortadoğu ülkelerinden taleplerle karşılaşmıştır. Bu artan talep Kütahya çini ve keramiklerinin el yapımı olmasının yanı sıra, düşük fiyatlı olmasından da kaynaklanmaktadır.

Bu üç senelik dönemin başında, biri büyük üretim kapasiteli olmak üzere dört yeni atelye açılmıştır : 1980-1983 döneminde açılan Kütahya çini ve keramik atelyelerinden üç tanesi, çırak, kalfa, usta ilişkisi içinde yetişmiş olanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

1982 yılı başlarında, hamur ve yarı mamül çini ve keramik üretimine başlayan Çini-Koop tesisleri, bu iş ve sanat kolunda yeni üretim merkezlerinin açılmasının hızlandırıcı unsurudur.

1982 de işletmeye açılan Hasan Taşpolat-Mustafa Kıratlı'nın kuruculuğunu yaptığı «Altın Çini Fabrikası» son senelerin en modern çini ve keramik fabrikasıdır. Bu fabrikanın üretimi olan çini ve keramikler genellikle 15. yy. sonu Kütahya ve İznik, mavi-beyaz grubu çini ve keramiklerinin taklidi görünümünde olanlardır³⁹. Bunlar yanında polikrom 16. yy. İznik taklidi ve 20. yy. Kütahya keramikleri de üretilmektedir.

Bu dönemde de geleneksel hamur ve sır yapısı ile Kütahya keramik formlarının yapımı devam etmektedir. Bazı atelyelerde, hamur reçetesi içine Zirkon Oksit veya Titan Oksit ilave edildiği görülür. Çini ve keramiklerin bazılarında astar kullanılmamaktadır. Bu dönemin çini ve keramik renklerinde eski Osmanlı Türk ve yakın dönem Kütahya çini ve keramik sanatında görülen tatlı, sıcak renkleri görmek mümkün değildir.

Atatürk'ün 100. doğum yılı olan 1981 yılında, bu nedenle Kütahya Yapı Kredi Bankası fuayesinde «Kütahya Çinileri Sergisi» düzenlenmiştir.

39 Altın Çini Kataloğu. Sayfa : 1.

Çağdaş seramik sanatını ve geleneksel çini ve keramik sanatını genç kuşaklara tanıtır, aktarabilmek amacı ile 1981 yılında Kütahya Meslek Yüksek Okulu'nda Seramik ve Çini Bölümü açılmıştır.

Bu üç senelik dönem içinde, yurt içinde Kütahya çinileri ile 100 kadar mimari yapının dekoresi sağlanmıştır.

C — Değerlendirme :

Kütahya çini ve keramik sanatı 14. yy. sonundan itibaren başlamakta ve sürekli gelişim içinde günümüze kadar gelmektedir.

Cumhuriyet öncesi döneminden, Cumhuriyet dönemine geçişi sağlayan Hafız Mehmet Emin Efendi'dir. Hafız Mehmet Emin Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında İstanbul başta olmak üzere, yurt içinde bazı mimari eserlerde çini dekarasyonu gerçekleştirmiş ve bunlara ismini koymuştur⁴⁰. Cumhuriyet dönemi, çini ve keramik sanatının temellerini atan ve Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemi çini ve seramik sanatının arasında geçişi sağlayan, Hafız Mehmet Emin Efendi'dir. Cumhuriyet dönemi çini ve keramik sanatı, Hafız Mehmet Emin Efendi ve çağdaşı Mehmet Çini faaliyetleri, bu iş kolunda çirak-kalfa-usta ilişkisi sonucu yetişen elemanlarla desteklenerek günümüze kadar gelmiştir.

1920 yılından önceki dönemlerde, Kütahya çini ve keramik sanatında kullanılan hamur reçetesi kuars ve bağlayıcı kilden oluşur iken Cumhuriyet dönemine doğru bu hamur reçetesi Kundukviran Kaolini, Kundukviran Kumu, maya, kuars şeklinde değiştirilmiştir.

1935 yılında, bu reçeteden kundukviran kaolini ve kumu kaldırılarak, Dümbüldek kaolini kullanılmıştır. Bu hamur reçetesi, küçük farklılıklarla bugün için de kullanılmaktadır.

⁴⁰ Hafız Mehmet Emin. (1868-1922) Bu sanat kolunda usta çirak ilişkisi içinde yetişmiştir. Ustası Mücellit Mehmet olarak tanınan Mehmet Hilmi'dir. Mücellit Mehmet Hilmi Efendi, çirağı Mehmet Emin Efendi yetişince atelyesini devrederek İstanbul'a döner. Böylelikle Hafız Mehmet Emin Efendi faaliyetlerini tek başına devam ettirir. 20. yy. başı Kütahya ve İstanbul çinili mimari eserlerinden pek çoğunda «Amel (ustad) Mehmet Emin Min Telamiz Mehmet Hilmi, Kütahya» kitabesi ile Mehmet Emin Efendi'nin kitabesi görülebilir.

Şark Çini fabrikası (1922-1925) ile Kütahya çini ve keramik sanatında görülen teknolojik yenilikler, 1945 yılından sonra yavaş yavaş diğer atelyelerde de kendini göstermeye başlamıştır. 1982 de üretime geçen Çini-Koop tesisleri, modern teknoloji ile çalışan Kütahya çini ve keramik sanatının en büyük kuruluşu olmuştur.

Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet döneminde Kütahya çini ve keramik atelyelerinde kullanılan sır reçetesi kuars, sülyen, cam, soda olarak uzun yıllar devam etmiştir. Bu reçete, bazı yıllar küçük farklılıklarla uygulanmıştır. Reçetede belirtilen sır yapısı beyaz, şeffaf ve parlak görünümündedir. 1978-1979 yıllarında Avusturya'dan ithal edilen alkali sır birkaç atelyede uygulanmış ise de başarılı sonuç alınmamıştır.

Kütahya çini ve keramiklerinde, parlak, şeffaf, beyaz sır altına, kobalt mavisi, firuze, sarı, yeşil, siyah ve kırmızı renkler kullanılmıştır. Bu renklerin tam ve net tonları, 1975 yılından sonra Avrupa'dan ithal edilen boyalarla bozulmuştur. Bu yıldan önce Kütahya'lı çini ve keramik ustaları boyalarını kendileri hazırlamakta idi.

1979 yılında Kütahya kırmızısı yerine selenoksit sır altında kullanılmıştır.

Cumhuriyet öncesi dönemde, Hafız Mehmet Emin Efendi'nin ve Mehmet Çini'nin atelyelerinde bulunan desenlerinden çini ve keramik üzerinde uygulamalar görülmektedir. Bu desenler İstanbul'dan Kambur Stephan (İstapan) adında biri tarafından hazırlanıp gönderilmiştir⁴¹. Bunun yanı sıra Rodoslu Dilsiz adı verilen bir şahsın da bazı çini ve Keramik desenleri hazırladığı bilinmektedir⁴². 1930 lu yılların desen hazırlayıcısı Hasan Özkurt olmuş 5-6 sene çalışmıştır. 1940 yılından sonra ise çini ve keramik desenlerinin hazırlanması Ahmet Şahin-Ahmet Gürel, Hakkı Ermumcu tarafından temin edilmiştir.

1960 lı yıllardan sonra, Kütahya çini ve keramiklerinde görülen desen zenginleşmesi son 40 yıl içindeki çini desinatörlerine bağlıdır.

⁴¹ Ahmet Şahin'den alınan bilgiler. Stephan mührü ile arşivimde altı tane tabak deseni bulunmaktadır. Bu desenler suluboya ile renklendirilmiş, tabak üzerine uygulanmaya hazır şekilde ele alınmıştır.

⁴² 1929-1930 yılları arasında Azim Çini Fabrikasında çalışmıştır.

1979 yılından itibaren, seri dekor tekniği olan elek baskısının Kütahya çini sanatına girmesi olumsuz bir tutumdur.

1942 yılından itibaren, birkaç örnekle görülen kabartma çini ve seramikler⁴³ 1979 yılında Hamza Üstünkaya tarafından büyük ölçüde uygulanmaya başlanmıştır. Boya ile kabartma uygulaması yanında, Süsler Çini Fabrikası'nda masse ile yapılan kabartma seramikler de dikkati çeker.

1977 yılına kadar, tamamen sır altı tekniğinde Polikrom dekorlu olan Kütahya çini ve keramikleri, bu yıldan sonra genellikle mavi-beyaz dekorlu olarak görülür.

Bazı atelyelerde geleneksel sır altı dekordan ayrılarak slip kabartma, sgraffito ve sır üstü dekor teknikleri uygulanmıştır.

Kütahya çini ve keramiklerinin, pişiriminde kullanılan fırın tipi⁴⁴ 17. yy. dan itibaren değişmeyen bir yapı gösterir. Bu fırın tipi üzerinde Cumhuriyet döneminde zaman zaman farklılıkların yapılması gerçekleştirilmiş ise de pişirimde başarılı sonuçlar alınamamıştır.

1970 li yıllarda başlayan Kütahya çini ve keramiğine talep bu iş kolunda, eğitimin etkin rolü olduğu kanısını uyandırmış, bu konu ile ilgili olarak 1970-1983 döneminde çalışmalar yapılmıştır. Bugün için orta dereceli okullarda bu konuda eğitim öğretim çalışmaları planlanmakta ve uygulamaları görülmektedir. Pratik ve Akademik eğitim-öğretim programları ile desteklenmesi sonucu, Kütahya çini ve keramik sanatında daha da olumlu gelişmeler beklenebilir. (4-10-1983)

43 Kütahya çini ve keramik sanatı tarihinde, ilk kabartma çini ve keramikler Ahmet Şahin tarafından astar, boya ve hamur kabartma olarak yapılmıştır. 1940-1942 yıllarında.

44 Faruk Şahin : «Kütahya seramik teknolojisi ve çini fırınları hakkında görüşler» *Sanat Tarihi Yılığın XI*. İstanbul 1982. Sayfa : 147.

D — KÜTAHYA ÇİNİ VE KERAMİK ATELYELERİ LİSTESİ

1) ALTIN ÇİNİ	1982
Hasan TAŞPOLAT	
Mustafa KIRATLI	
2) ATEŞ ÇİNİ	1957
Ali ATEŞ	
3) ATLAS SERAMİK	1960
Fuat TUZCU	
4) AZİM ÇİNİ ⁴⁵	1926
Mehmet ÇİNİ ⁴⁶	
ve oğulları	
5) ÇİNİ-KOOP	1978
6) DESEN ÇİNİ	1977
Mustafa KAYGUSUZ	
7) DOĞAN ÇİNİ	1945
Ramazan ERGİNER ⁴⁷	
Kerim ERİBAYLI	1982
8) ELHAMRA ÇİNİ	1960
Ahmet KERKÜK	
Enver ERTAN	
9) ERTUĞRUL ÇİNİ	1978
Ertuğrul MERSİNLİ	
10) EVLİYA ÇİNİ	1975
Ahmet BARUTÇUOĞLU	
11) FATİH ÇİNİ ⁴⁸	1974
Tuncer TÜRKKAN	
Mustafa KAYGUSUZ	
12) FİRÜZE ÇİNİ	1967
Hakkı ERMUMCU	
13) GÜVEN ÇİNİ	1955
Kadir ADLİM	
Ali Osman ÖZLEBLEBİCİ ⁴⁹	
14) HUZUR ÇİNİ	1980
Yılmaz İNEGÖL	

45 Azim çini fabrikası, 1965 yılında büyük bir yangın geçirmiş, 1976 da ise Kütahya'dan İstanbul'a taşınmıştır. İstanbul'da başarılı sonuçlar alınamamış ve tuğla, kiremit üretimine dönmüştür.

46 Mehmet Çini 1975 yılında vefat etmiştir.

47 Ramazan Erginer 1967 yılında vefat etmiştir.

48 Fatih Çini bir sene kadar faaliyet göstermiştir.

49 Ali Osman Özleblebici 1979 yılında vefat etmiştir.

- 15) KUMAŞ ÇİNİ 1977
Mehmet EMİN
- 16) KÜTAHYA ÇİNİ T.A.Ş.⁵⁰ 1924
- 17) KÜTAHYA ÇİNİ 1970
Ulvi PAKSOY
- 18) LALE ÇİNİ 1975
Hüseyin YAYLA
- 19) METİN ÇİNİ 1942
Hakkı ÇİNİCİOĞLU⁵¹
Vedat ÇİNİCİOĞLU
Edip ÇİNİCİOĞLU⁵²
- 20) MOTİF ÇİNİ 1976
Hasan ONARLI⁵³
Yunus MARIM 1978
- 21) NAKIŞ ÇİNİ 1979
Alaaddin CURA
- 22) OSMANLI ÇİNİ 1978
Bekir Sıtkı ÖLÇAR
- 23) ÖZ ÇİNİ 1950
Mehmet ÜSTÜNKAYA⁵⁴
Halid BALABAN
- 24) ÖZEN ÇİNİ 1957
Hakkı SİVASLIGİL⁵⁵
Himmet SANDIKÇIOĞLU
Rıfkı YÜKSELENER
- 25) ÖZLEM ÇİNİ 1980
Hasan SANDIKÇIOĞLU
- 26) PALA ÇİNİ 1983
Yusuf BİLGİN
- 27) SAMET KURTULUŞ 1973
- 28) SELÇUK ÇİNİ⁵⁶ 1955
Ahmet GÜREL

50 Kütahya Çini T.A.Ş. fabrika inşa halinde iken kapanmıştır.

51 Hakkı Çinicioğlu 1964 yılında vefat etmiştir.

52 Edip Çinicioğlu 1977 yılında vefat etmiştir.

53 Kapital sahibi olarak Yunus Marım ile çalışmıştır.

54 Mehmet Üstünkaya, 1983 yılında Halit Balaban ortaklığından ayrılmıştır.

55 Hakkı Sivaslıgil 1960 lı yıllarda vefat etmiştir.

56 Ahmet Gürel 1978 yılında Kütahya Porselen Fabrikasında desinator olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

- 29) ŞARK ÇİNİ⁵⁷ 1922
Sırrızade Rifat
- 30) TEKKE ÇİNİ 1979
Hamza ÜSTÜNKAYA
- 31) TÜRK ÇİNİ⁵⁸ 1942
Ahmet ŞAHİN
- 32) UYGUN ÇİNİ⁵⁹ 1965
Ali KOLDUGAÇ
Sait AĞIN
- 33) YILDIZ ÇİNİ 1976
Cafer UCA

**E — KÜTAHYA ÇİNİ VE KERAMİK ÜRETİM BİRİMLERİNİN
YILLARA GÖRE DAĞILIMI**

YILLAR	ATELYE SAYISI
1920-1930	5
1940	6
1950	7
1960	10
1970	11
1980	18
1983	24

57 1922-1925 yılları arasında faaliyet göstermiştir.

58 Türk Çini olarak 1980 yılına kadar faaliyet göstermiş, 1981 yılında Şahin Çini olarak firma ismi değiştirilmiştir.

59 1968 yılında kapanmıştır.

KAYNAKLAR

- 1) *Altın Çini Kataloğu* : 1982 İstanbul.
- 2) [Altınay], Ahmet Refik; «İznik çinileri» *Darülfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1932-Sayı : 4 sayfa : 36-53.
- 3) Aslanapa, Oktay : «Kütahya keramik sanatı» *Atatürk'ün doğumunun 100. yılına armağan Kütahya*, İstanbul 1981-82 sayfa 69-82.
- 4) Aslanapa, Oktay : *Anadolu'da Türk çini ve Keramik sanatı*, İstanbul 1965.
- 5) Aslanapa, Oktay : «İznik kazılarında ele geçen keramikler ve çini fırınları» *Türk sanatı tarihi araştırma ve incelemeleri*, İstanbul 1969.
- 6) Aslanapa, Oktay : *Osmanlılar devrinde Kütahya çinileri*, İstanbul 1949.
- 7) Atalay, Mansur : *Kütahya çinicilik sanayinin incelenmesi. «İstatistik bir yaklaşım»*, Eskişehir 1983.
- 8) Bilik, Nurettin İbrahim : «Çinicilik» *Ulus gazetesi Kütahya ilavesi*, 3/4/1938.
- 9) Bilik, Nurettin İbrahim : «Türklerde çini ve çinicilik» *Kütahya Vilayet mecmuası*, 16/1/1928 sayı 52.
- 10) Carswell, John : *Kütahya Tiles and pottery from the Armenian Cathedral of St. James Jerusalem*, Volüme 1-2 Oxford 1972.
- 11) Hikmet, Neriman : «Türk çiniciliği can çekiyor» *İstanbul Vatan Gazetesi*. 9/7/1941.
- 12) İkdam Muhabiri : «Kütahya'da çini fabrikası sahip ve müdürü Hafız Mehmed Emin Efendi ile mülakat» *İkdam Gazetesi*, 6/9/1906 Sayı : 4404.
- 13) İktisad Vekaleti. *Birinci elişleri ve küçük sanatlar sergisi kılavuzu*, Ankara 29/10/1936 - 13/11/1936.
- 14) *İktisadi Yönü ile Kütahya*, Ankara 1968.
- 15) İzet, Hakkı : «Kütahya çiniciliğini diriltmeliyiz» *Hep bu topraktan dergisi*, Eylül 1943 İstanbul Sayı 2 sayfa : 35-40.
- 16) İzet, Hakkı : Mevlana türbesinin çini kaplamaları ve Anadolu Selçuklu çiniciliğinin sanat ve işçilik özellikleri, *Bellekten*, 16/64 Sayfa : 577-583 Ankara : 1952.
- 17) Kafı, Kadircan : «Türk çiniciliği» *İstanbul Haber gazetesi*. 18 Aralık 1949.
- 18) Kemaleddin (Mimar) «Kütahya Çinileri», *İkdam*, 6 Eylül 1906.
- 19) Koşay, Hamit Zübeyr : Kütahya çiniciliği hakkında «Eski sanatlarımız» *Türk yurdu*, İstanbul 1928. Sayı : 203/9.

- 20) «Kütahya çinileri», *İkdam gazetesi* No : 8244.
- 21) «Kütahya çinileri ve çinicilik» *Bursa dergisi*, 10 Temmuz 1325 Sayı : 25-28.
- 22) *Kütahya il yillığı*, 1967. İzmir 1967.
- 23) *Kütahya il yillığı*, 1973. İzmir 1973.
- 24) «Kütahya'nın dünyaca ünlü çiniciliği can çekiyor» *Son Havadis gazetesi*. 2 Şubat 1968.
- 25) Nuri, (Almanya'nın Haur çini mektebinden mezun) «Çinicilik şirketi». *Hakimiyeti Milliye*, No : 1262 3/11/1924 Ankara.
- 26) Şahin, Ahmet : «Bursa yeşil camii çinilerinin tamiri münasebeti ile bir teklif notu» *Tan gazetesi*. 21/12/1936.
- 27) Şahin, Faruk : «Kütahya çini keramik sanatı ve tarihinin yeni buluntular açısından değerlendirilmesi». *Sanat Tarihi yillığı*. İstanbul 1981 Cilt : 9-10 sayfa : 259-284.
- 28) Şahin, Faruk : «Kütahya seramik teknolojisi ve çini fırınları hakkında görüşler» *Sanat tarihi yillığı*, 11 İstanbul 1981.
- 29) Şahin, Faruk : «Kütahya'da çinili eserler» *Atatürk'ün doğumunun 100. yılına Armağan Kütahya*, İstanbul 1981-1982 sayfa : 111-170.
- 30) Şahin, Faruk : «Kükürt köyü camii ve çinileri üzerine» *Arkeoloji ve sanat*, Sayı : 14-15. sayfa 16-18, İstanbul 1982.
- 31) Şahin, Faruk : «İki çini alem» *Basının sesi*, Sayı : 5-6. Eskişehir 1983. sayfa 6-8.
- 32) Şahin, Faruk : *Seramik sözlüğü*, İstanbul 1983.
- 33) Şahin, Faruk : «Dört çini kandil üzerine» *Basının sesi*, Sayı : 3 Eskişehir 1982 sayfa : 6-8.
- 34) Turalı, İhan : «Çinicilik» *Kütahya Akşam gazetesi*, 10 Ekim. 1959.
- 35) Yatman, Nurettin : *Eski türk çinileri*, 1942.
- 36) Yetkin, Şerare : «Türk çini sanatından bazı önemli örnekler ve teknikleri» *Sanat tarihi yillığı*, Cilt : I. sayfa 60-100. İstanbul 1965.
- 37) Yetkin, Şerare : «Kütahya dışındaki Kütahya çinileri ile süslü eserler» *Atatürk'ün doğumunun 100. yılına armağan. Kütahya*, sayfa 82-110. İst. 1981-82.
- 38) *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul. 1983 Sayı : 95, 96, 97 Sayfa : 5278-5395.